

*Лариса Бондарук**
(Київ)

Кенгірське повстання як прояв кризи радянської табірної системи

Автор досліджує причини та перебіг Кенгірського повстання 1954 р. Жорстоко придушений, цей виступ став проявом кризи радянського табірної режиму, спричинивши реорганізацію виправно-трудової системи у СРСР.

Ключові слова: Кенгір, повстання, ОУН, націоналісти, табір, в'язні.

Повстання, що відоме як Кенгірське, спалахнуло поблизу великого селища міського типу Джекказган — районного центру Карагандинської області Казахської РСР. Кенгір розташований за декілька кілометрів північніше Джекказгана, на річці Каракенгір.

На початок 1950-х рр. до складу Степлагу МВС СРСР входило 9 табірних відділень. В'язні працювали на будівництві Кенгірського водосховища і гідровузла, ТЕЦ, збагачувальної фабрики й об'єктів соцкультпобуту селища Кенгір (майбутнього міста Джекказган), видобували руду у шахтах і кар'єрах, розташованих поблизу¹. До 1952 р. управління групи джекказганських таборів перебувало в однойменному селищі, але на початку того року було переведене у Кенгір. Очолював його полковник О. Чечев².

Повстання відбулося у третій зоні Степлагу, на південно-східній околиці селища Кенгір. Тут розміщувалися три табірні пункти: 1-й — жіночий, 2-й і 3-й — чоловічі (від жіночого відділялися господарським двором). В'язні 3-го табірної відділення працювали на будівництві семи об'єктів: ДОЗ,

* *Бондарук Л.В.* — здобувач кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету.

¹ 500 безіменних // *Визначні українські жінки: матеріали і гутірки для юначок СУМА.* — Нью-Йорк: СУМА. Головна управа, 1967. — Ч. 24. — С. 17.

² *Яковлев Б.А.* Концентрационные лагеря СССР / Ин-т по изучению истории и культуры СССР (Мюнхен) / Яковлев Б.А. — Мюнхен, 1955. — 253 с. (Исследования и материалы: Сер.1; Вып. 23). — С. 111–113.

цегельний і хлібозаводи, збагачувальна фабрика, клубна площа, 6-й і 10-й квартали (спорудження житлових будинків)³.

На 10 червня 1954 р. у зоні утримували 20698 ув'язнених — 16677 чоловіків і 4021 жінку. Українців налічувалося 9596 осіб (46,3%), прибалтів — 4637 осіб (22,4%), росіян — 2661 осіб (12,8%). Більшість в'язнів — 14785 осіб (71,4%) — були засуджені за «зраду Батьківщини» (стаття 58-І «а» і «б»), 1421 осіб (6,8%) — за бандитизм, 1202 (5,8%) — за шпигунство, 1140 (5,5%) — за участь в антирадянських змовах, «троцькістсько-бухаринських агентів» було 78 осіб (0,3%)⁴.

У третій зоні Степлагу перебувало 5617 ув'язнених, із них — 3203 чоловіків, 2414 жінок; 72% із загального числа були засуджені за «зраду Батьківщини»; у 44,7% (2512 осіб) термін ув'язнення становив 25 років примусових робіт; більше половини в'язнів народилися після 1920 р.⁵ Склад політичних ув'язнених, серед яких найбільше було українських націоналістів, визначив характер Кенгірського повстання.

Перші прояви опору в'язнів у Кенгірі спостерігалися наприкінці 1953 р. — на початку 1954 р. Степлаг зажив сумної слави як один із найбільш жорстоких таборів, у зонах якого було встановлено режим терору⁶. Влада була незадоволена становищем у концтаборах. У постанові ЦК КПРС від 12 березня 1954 р. «Про основні завдання МВС» наголошувалося, що міністерство незадовільно виконує «важливу державну справу з перевиховання в'язнів». Було ухвалено рішення про поліпшення цієї роботи⁷. У квітні 1954 р. на партзборах

³ Алланиязов Т., Наймушина О. «...Неповиновение надо пресечь». К истории восстания заключённых 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая – 26 июня 1954 года). Документы. Факты. Суждения / Турганбек Алланиязов, Олеся Наймушина. – Алматы: Фонд XXI век, 2004. – С.22.

⁴ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 171–173.

⁵ Там же, л. 189.

⁶ Дашкевич Я. Кенгірське повстання 16 травня – 26 червня 1954 р. // Україна в минулому. – Вип. 3. – К.; Львів, 1993. – С. 115.

⁷ Государственный архив города Жезказган (далі – ГА ГЖ), ф. 468 П, оп.39, д. 50, л. 41, 85.

Степлагу обговорювалися питання трудової дисципліни, висловлювалися побажання для розрядки обстановки якомога швидше покращити умови утримання⁸. Зокрема, зазначалося про недостатню забезпеченість майном і харчуванням, грубе ставлення охоронців, безпідставне запроторення в'язнів до штрафних ізоляторів⁹.

На 1954 р. ситуація у Кенгірі дедалі загострювалася. Її можливі наслідки вже були відомі з повстань у Воркуті та Норильську влітку 1953 р. Переміщення в'язнів, як форма придушення спротиву, що невпинно зростав у всіх концтаборах, виявилось неефективним засобом. Якщо раніше така практика була успішною, то незабаром вона стала основною причиною поширення руху опору у місцях ув'язнення. Починаючи з 1952 р. управління Степлагу наголошувало на необхідності ізоляції українських і прибалтійських націоналістів від решти в'язнів, водночас зауважуючи, що зробити це практично неможливо через їх величезну кількість¹⁰.

Протести в'язнів Степлагу розпочалися ще 1953 р. Так, 8 листопада відбувся масовий перехід чоловіків-в'язнів у жіночу зону, що супроводжувалося непокорю адміністрації табору; 25 грудня на знак протесту на роботу не вийшло 160 політв'язнів; на початку квітня протягом 4–5 днів на роботу не виходило понад 2 тис. в'язнів; 14–15 квітня у 2-й зоні не вийшли на роботу всі ув'язнені, протестуючи проти побиття в'язня Травника¹¹.

Узимку 1953 р. охорона тричі відкривала вогонь¹². Щоб стримати повстанські настрої, що зароджувалися серед політичних в'язнів, 22 квітня 1954 р. з Новосибірського ВТТ і з таборів Колими прибув етап у складі 494 кримінальних злочинців¹³. Їх розмістили у третьому табірному підрозділі, де

⁸ ГА ГЖ, ф. 468 П, оп. 39, д. 50, л. 56.

⁹ Там же, д. 2, л. 34, 39–40.

¹⁰ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 2616, л. 21.

¹¹ ГА ГЖ, ф. 468 П, оп. 39, д. 2, л. 45–46.

¹² Там же, л. 324.

¹³ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 75.

перебували в'язні, засуджені за «контрреволюційну діяльність», здебільшого «націоналісти». За свідченнями Р. Тамариної, адміністрація табору намагалася кримінальників-побутовиків, що вважали себе великими патріотами, зіштовхнути з політв'язнями, які в їхніх очах були «фашистами»¹⁴.

15 травня 1954 р. вартовий Кенгірського табору Калімудін відкрив вогонь з автомата по ув'язнених, унаслідок чого на місці загинуло 13 осіб (згодом ще 5 помруть від ран) і 33 було поранено. Протягом 16–18 травня солдати і працівники табору побили 35 в'язнів. У сутичках з ув'язненими легких ушкоджень зазнали 2 табірних працівників. Лише через 2–3 місяці після придушення Кенгірського повстання слідство встановить, що «у застосуванні зброї потреби не було»¹⁵.

Причинами масової непокори політв'язнів, як зазначено у документах слідчої справи № 84, були незаконне застосування зброї у період 1950–1954 рр., а також у ніч із 16 на 17 травня 1954 р., безпідставне утримання під вартою у штрафному ізоляторі, нестерпні умови утримання¹⁶.

Увечері 16 травня 1954 р. група політичних в'язнів (понад 60 осіб) на чолі з членом ОУН із Волині Віталієм Скіруком¹⁷ пододала загорожу між 3-ю і 2-ю зонами, розгромила штрафний і слідчий ізолятори третього табірної відділення Степлагу, звільнила людей, зруйнувавши огорожу між табірними пунктами¹⁸. О 22-й год. того ж дня у бунтівну зону ввійшли війська, унаслідок чого 13 чоловік було вбито, 43 поранено (із табірної персоналу поранень зазнали 10 осіб). Уранці 17 травня протести тривали, тому адміністрація видала наказ про застосування зброї проти порушників¹⁹. Того ж

¹⁴ Тамарина Р.М. Щепкой в потоке... / Руфь [Мееровна] Тамарина; Томское обл. ист.-просвет., правозащит. и благотв. об-во «Мемориал» // Музей обществ.-полит. истории XX в. – Томск: Водолей, 1999. – С.191–192.

¹⁵ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 60.

¹⁶ ГА ГЖ, ф. «Коллекция документов из следственного дела 84», л. 64.

¹⁷ Там же, л. 113.

¹⁸ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 126.

¹⁹ ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 19, л. 2.

дня за фактом повстанських та інших кримінально-карних дій ув'язнених 3-ї зони Степлагу було порушено кримінальну справу²⁰.

Передбачаючи наростання руху опору 19 травня 1954 р. для зустрічі з в'язнями у ході службового розслідування конфлікту у Степлаг прибули заступник начальника ГУЛАГ генерал-лейтенант В. Бочков, міністр внутрішніх справ Казахської РСР Губін і заступник начальника управління прокуратури СРСР О. Самсонов. Щоб вгамувати непокору в'язнів, вони повідомили про указ Президії Верховної Ради СРСР і наказ міністрів МВС, юстиції та прокуратури «Про дострокове звільнення осіб, що здійснили злочин у віці до 18 років, і про звільнення інвалідів». Після трьох днів переговорів чиновники пообіцяли розслідувати розстріли 17–18 травня²¹. В'язні вийшли на роботу, але працювали погано.

«Західні українці і литовські націоналісти разом із чечено-інгушами виходили на роботу лише з метою зв'язку з в'язнями рудника, де також перебували їхні люди», — свідчать документи²².

Ув'язнені націоналісти готувалися до масштабного повстання.

Знаючи про мету привезення у табір кримінальників, лідери політв'язнів — колишні члени ОУН і УПА — провели переговори з їх лідерами. Націоналісти нагадали їм, як протягом багатьох років у концтаборах захищали політичних в'язнів від сваволі адміністрації і кримінальників, переконали, що цього разу знову перевага на їхньому боці (2600 проти 650), тому краще спільно діяти проти табірної адміністрації.

«Події відбувалися незворотно. Не можна було злодіям відмовлятися від союзу. А встановленому союзу не можна було не діяти, інакше він розпався б і почалася внутрішня війна», писав О. Солженіцин²³.

²⁰ ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 19, л. 1–3.

²¹ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 272.

²² Там же, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 18.

²³ *Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ.* – Т. 3. – Москва: Инком НВ, 1991. – С. 197–198.

Учасник Кенгірського повстання угорський лікар Ференц Варконі-Лебер стверджував, що

«дії шестиста новоприбульців були вмонтовані до плану повстання, саме вони повинні були його розпочати»²⁴.

Запідозривши про домовленість між політв'язнями та кримінальниками, табірна адміністрація 23 травня вивезла понад 400 останніх в інші місця ув'язнення, а зруйновані огорожі між зонами відновила²⁵. Це було прямим порушенням домовленостей, досягнутих під час переговорів із табірним начальством і стало приводом до початку виступу. Проте офіційно датою початку Кенгірського повстання вважається 16 травня, коли в'язні вперше вчинили опір сваволі адміністрації. У документах зазначено, що з того дня весь контингент ув'язнених Кенгіра (6500 осіб) відмовився вийти на роботу²⁶. До них приєдналися 12 тис. в'язнів, що працювали на рудниках за 20 км від цього селища²⁷.

У ніч на 24 травня політв'язні почали повстання. За їх ініціативою ті кримінальники, які залишилися, вибили колодою отвір у заборі до жіночої зони. Слідом за кримінальниками, «щоб їх угамувати», у жіночу зону ввійшли політв'язні. Усю адміністрацію в'язні вигнали за межі табору, розібрали мури між зонами, звели барикади, виставили охорону, озброїлися. Над їдальнею вивісили червоно-чорний прапор у пам'ять про загиблих²⁸. Примітно, що прапор саме таких кольорів символізував визвольну боротьбу ОУН і УПА. Таким чином, група політв'язнів з 3-го табірної пункту та кримінальниками, що до них приєдналися, прорвалися че-

²⁴ Варконі-Лебер Ф. Допоки одного дня... // <http://www.rukhpress.com.ua/008815/print.phtml>

²⁵ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 48.

²⁶ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – Москва: МФД, 2000. – С. 268.

²⁷ Силуети непокірних... / Лист Михайла Сороки // Визвольний шлях. – 1973. – № 4/5. – С. 384–390.

²⁸ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 2616, л. 89.

рез другий пункт і господарський двір до жіночої зони. Як згадувала одна з очевидців тих подій, коли «блатні» відступили з господарського двору, його зайняв каральний взвод, тоді політв'язні з 2-ї і 3-ї зон з'єдналися через пролом, бо там вже не було наглядців і влади адміністрації. Почулися постріли на господарському дворі, тоді прорвалися у жіночу зону. Свідок стверджував, що

«на цей раз це не були жадібні здобичі блатні, а друзі долі, жінки заховали їх»²⁹.

У телеграмі міністру внутрішніх справ СРСР С. Круглову йшлося, що контингент 3-го табірної відділення 25 травня 1954 р. на роботу не вийшов, а відмову від роботи мотивував так:

«Чому заклали повністю стіну у жіночу зону, навіщо забрали побутовий контингент, адже побутовики нам не заважали, а допомагали»³⁰.

Цей документ також підтверджує домовленість між політв'язнями та кримінальниками.

Як стверджувала Марта Кравері, наміри кримінальників щодо жінок не були агресивними — під час повстання не було зафіксовано жодного випадку згвалтування. Поступово змінювалося мислення ув'язнених і стосунки між ними. Це пов'язувалося переважно з тим, що засуджені за 58-ю статтею користувалися авторитетом у кримінальників. Зі зростанням рівня організованості політв'язнів вони послідовніше чинили опір адміністрації і кримінальному середовищу та шанобливо ставилися до жінок³¹.

Для розслідування застосування зброї 17–18 травня 1954 р. в'язні утворили свою комісію. До її складу ввійшли Капітон Кузнецов (звільнений уранці 18 травня із СІЗО, який

²⁹ *Дашкевич Я.* Кенгірське повстання 16 травня – 26 червня 1954 р. – С. 126.

³⁰ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. – С. 634–635.

³¹ *Кравері М.* Кризис Гулага. Кенгирское восстание 1954 года в документах МВД / Пер. с ит. С. Логиша / Марта Кравері // Cahiers du Monde russe. – 1995. – № 36-3 (juillet–septembre). – P. 324.

сам зголосився керувати комісією), Ваґаршак Батоян, Семен Чинчаладзе, Олексій Макеев, Любов Бершадська і Марія Шиманська. Ця ж група й керувала повстанням із 17 травня по 26 червня 1954 р.³² Щоправда, за іншими джерелами, стверджується, що табірна комісія на чолі з К. Кузнецовим була обрана для переговорів і зв'язку з представниками МВС та прокуратури³³.

Капітон Кузнецов — найбільш суперечлива постать Кенгірського повстання. Він народився 1913 р. у с. Медянико-вому Саратовської губернії. Безпартійний, мав вищу освіту. Працював агрономом райсільгоспвідділу Ростовської області. У травні 1942 р., як командир полку Червоної армії, неодноразово відзначений орденами і медалями, потрапив у німецький полон. У жовтні того року за рекомендацією зондерфюрера Райтера був призначений комендантом Перемишльського табору військовополонених. По війні (1948 р.) за співпрацю з німцями та участь у каральних операціях проти радянських партизанів був засуджений на 25 років³⁴.

29 грудня 1953 р. К. Кузнецов був заарештований за нелегальну відправку на волю — до коханої жінки (дружина загинула від рук німців, а четверо дітей виховувалися в інтернаті) і до сина — листів із критикою табірних порядків³⁵. Вони збереглися в архівних справах. В одному з листів до сина К. Кузнецов зазначав, що у тилу німців організовував саботаж і диверсії, за що його разом із 14 однодумцями майже 3 роки тримали у тюрмах і концтаборах. А тепер, — писав він з обуренням, — його, ветерана війни, знову тримають в ув'язненні, та ще й звинувачують у тому, що приречений німцями до смерті він залишився живим³⁶. У листі до коханої жінки К. Кузнецов писав, що став хворим, старим, по-

³² ГА ГЖ, ф. «Коллекция документов из следственного дела 84», л. 69.

³³ Там же, л. 263.

³⁴ Там же, л. 265.

³⁵ *Формозов Н.* Кенгир: 40 дней и 50 лет / Николай Формозов // 30 октября. — 2004. — № 44, 45.

³⁶ ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 4099, л. 285.

сивів і полісів, що умови утримання в'язнів жахливі, а також зауважив: найгірше, що розстріли в'язнів у радянських концтаборах проводять комуністи з ветеранами війни, які захищали Батьківщину³⁷.

З огляду на біографію К. Кузнецова і приєднання у таборі до нечисленної групи комуністів, після обрання його головою комісії повсталих в'язнів українські націоналісти, як свідчить О. Солженіцин, не мали до нього довіри³⁸. 24 травня представники націоналістичного конспіративного центру, який організував Кенгірське повстання, порушили перед К. Кузнецовим питання щодо переобрання комісії найближчим часом.

24 травня в'язні на чолі зі Слученковим, Кнопмусом та Іващенко зламали огорожу у сусідню зону, а в ніч з 24 на 25 травня агітували по бараках не виходити на роботу³⁹. 25 травня понад 4 тис. в'язнів третього табірної відділення Степлагу відмовилися вийти на роботу. Міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов і генеральний прокурор СРСР Р. Руденко у доповідній записці Раді Міністрів СРСР і ЦК КПРС зазначали, що «масовою непокорю керують засуджені оунівці»⁴⁰.

27 травня розпочалися переговори із повстанцями Кенгіру. Разом із начальниками табору, політвідділу, парткому сюди прибули начальник управління з нагляду за місцями ув'язнення прокуратури СРСР Вавилов, заступник міністра внутрішніх справ СРСР С. Єгоров, начальник ГУЛАГ МВС І. Долгих. Комісія в'язнів на чолі з К. Кузнецовим розпочала переговори в ідальні у присутності близько двох тисяч ув'язнених. Біля Кузнецова були представники націоналістичного конспіративного центру, які тримали ситуацію під контролем.

В'язні поставили перед владою вимоги:

³⁷ ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 4099, Там же, л. 282–284.

³⁸ *Солженицын А.* Архипелаг ГУЛАГ. – Т. 3. – С. 216.

³⁹ ГА ГЖ, ф. «Коллекция документов из следственного дела 84», л. 113.

⁴⁰ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. – С. 618–619.

- а) притягти до відповідальності винних у застосуванні зброї 17 травня, а також розслідувати всі факти відкриття вогню, що мали місце у 1954 р.;
- б) не застосовувати репресії до членів комісії ув'язнених і не проводити відправку етапів до кінця розслідування, ліквідувати слідчий ізолятор і штрафний барак;
- в) зменшити термін ув'язнення засудженим на 25 років, а також змінити ставлення до сімей в'язнів, засуджених за ст. 58;
- г) скасувати заслання для осіб, звільнених зі спецтаборів;
- д) встановити оплату праці ув'язнених на рівні із вільнонайнятими робітниками, підняти шкалу заліків до 5 днів і запровадити восьмигодинний робочий день;
- е) скасувати вироки табірних судів за ст. 58;
- ж) дозволити вільне спілкування чоловіків і жінок;
- з) обмежити право адміністрації у питаннях робочої дисципліни, стягнень із в'язнів, заprotорення у СІЗО лише з санкції прокурора;
- и) встановити пільгові умови для заліків жінок;
- к) приїзд у табір члена Президії ЦК КПРС або секретаря ЦК, до чого ніхто на роботу не вийде⁴¹.

28 травня 1954 р. начальник ГУЛАГ МВС СРСР І. Долгих видав наказ № 101 про поліпшення умов утримання ув'язнених, дотримання законності і відновлення порядку у третьому табірному відділенні Степлагу. 28–29 травня в'язням по радіо оголосили про поступки: зняти замки з дверей і ґрати з вікон житлових бараків, ідалень, санітарних приміщень; ліквідувати слідчий ізолятор як невідповідний призначенню; враховуючи особливі умови роботи у Джебказгані, переглянути шкалу нараховування заліків робочих днів ув'язненим, надати протягом трьох днів нові правила на затвердження керівництву МВС СРСР; у місячний термін виготовити бланки книжок із заліків робочих днів, заповнити їх і видати в'язням; ужити заходів для своєчасної ви-

⁴¹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. – С. 620–621.

дачі зарплати ув'язненим; забезпечити вчасне виведення і забираання в'язнів із роботи, не допускаючи затримок їх як біля вахти житлової зони, так і на виробничих об'єктах; протягом семи днів облаштувати кімнати для особистих побачень ув'язнених із рідними, а також ввести в дію вказівки МВС СРСР щодо цього питання; у жіночому табірному пункті облаштувати кімнати гігієни; протягом одного тижня вивісити у житлових бараках в'язнів правила внутрішнього розкладу; забезпечити восьмигодинний безперервний відпочинок ув'язнених⁴².

Виконано було також інші вимоги політв'язнів: відповідно до наказу міністрів внутрішніх справ та юстиції, голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР і генерального прокурора СРСР від 13 травня 1954 р. «Про порядок звільнення ув'язнених, які стали душевно хворими або захворіли тяжкою невиліковною недугою» протягом одного місяця оформити справи на в'язнів, що підпадають під дію цього наказу, і направити їх у суд на предмет дострокового звільнення від покарання; начальнику і керівному складу табору встановити прийом ув'язнених з особистих питань; з усіх заяв, що надходять, уживати заходів і про результати інформувати заявників; поліпшити роботу спецвідділу для прийому від ув'язнених заяв до вищих інстанцій і своєчасного їх направлення адресатам; відповідно до наказу МВС СРСР, міністерства юстиції і прокуратури СРСР від 5 травня 1954 р. про виконання указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 квітня 1954 р. «Про дострокове звільнення від покарання засуджених за злочини у віці до 18 років», оформити справи на осіб, що підпадають під дію цього документа, і направити їх у суд на предмет дострокового звільнення або скорочення термінів покарання; керівництву табору спільно з адміністрацією госпоргану покращити трудове використання ув'язнених, ужити заходів щодо своєчасного забезпечення бригад матеріалами, інструментами, а також забезпечити

⁴² ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 53–56.

дотримання техніки безпеки⁴³. З цих часткових поступок влади на вимоги повсталих кенгірських в'язнів стає очевидним той незадовільний стан, в якому вони перебували до свого виступу.

25 травня 1954 р. відбулася реорганізація комісії. На зборах у справі її переобрання вирішальну роль відіграли політв'язні — члени ОУН і УПА, які делегували своїх однодумців. Так, від жіночої зони членами комісії стали українки Лідія Супрун і Ганна Михайлевич. Лідія Супрун народилася у 1904 р. в Одесі. До ув'язнення вона проживала у с. Бідків Надвірнянського району Станіславської області, до війни працювала вчителькою. Засуджена в 1945 р. за ст. 54-1 «а» і 54-11 із застосуванням указу Президії Верховної Ради СРСР від 19.04.1943 р. до 15 років каторжної праці. Причиною покарання вказано, що

«Супрун, проживаючи на окупованій німцями території, добровільно вступила в члени ОУН, де мала псевдо “Орел”. За завданням станичного керівника для УПА збирала серед населення продукти харчування, підготувала двох жінок в члени ОУН, вивчивши з ними 10 заповідей ОУН. При відступі німецьких військ займалася збором інформації про радянську армію і передавала її у підпільний центр ОУН. Її син, Володимир Супрун, у 1944 р. пішов з німцями у складі дивізії СС»⁴⁴.

Ганна Михайлевич народилася 1927 р. у с. Славськ на Дрогобиччині, закінчила сім класів. У 1945 р. була засуджена за ст. 54-1 «а» із застосуванням указу Президії Верховної Ради СРСР від 19.04.1943 р. до 20 років каторги. Причиною покарання вказано, що у 1943 р. вступила в члени ОУН, з 1944 р., за завданням організації, носила естафети у села, у вересні 1944 р. була районною ОУН — старшою сільської мережі 13 населених пунктів (жіноча сотня ОУН)⁴⁵.

Від другого табірної пункту замість В. Батояна і С. Чинчалдзе в комісію обрали Омеляна Суничука (греко-католиць-

⁴³ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 53–56.

⁴⁴ Там же, л. 17.

⁴⁵ Там же, л. 16.

кий священник і капелан УПА⁴⁶), Юрія Кнопмуса і Енгельса Слученкова (табірне ім'я — Гліб), а від 3-ї зони — вірменина Артавазда Авакяна. Реорганізована комісія в'язнів складалася з 10 осіб: К. Кузнецов, Е. Слученков, Ю. Кнопмус, М. Шиманська, Л. Супрун, Г. Михайлович, О. Макєєв, А. Авакян, О. Суничук, Семкін. Проте її чисельність не була сталою, адже конспіративний центр часто надсилав нових людей для роботи і контролю за ходом повстання.

К. Кузнецов виступав за згортання виступу і вихід на роботу, його погляди підтримували і деякі члени комісії. Знаючи все це, українські націоналісти свідомо залишили К. Кузнецова головою комісії — щоби надати повстанню менш виразний антирадянський та антиросійський характер і тим самим у майбутньому вберегти від репресій та помсти каральної системи якомога більше його активних учасників. К. Кузнецову навіть виділили особисту охорону, аби тримати його під постійним наглядом і не дати втекти з табору⁴⁷. У матеріалах слідства йдеться:

«Навіть так званий “голова комісії” Кузнецов — і той охороняється злочинцями, не тому, що Кузнецову хочуть забезпечити життя, а з бритвою в руці примушують бути організатором їх розгугу»⁴⁸.

А. Кропчкін у спогадах зазначав:

«Зрозуміло, що страйк затіяли “західники”, “бандерівці” — так ми їх називали, росіяни... І після заклику до страйку настало певне заціпеніння, і перша думка: “Чим усе це скінчиться?”. Їм, із двадцятилітніми термінами, втрачати було нічого, а ми, багато “москалів”, відбули хто половину з десяти, хто завершував термін. І тепер ми повинні стати якщо не співучасниками, то заручниками. Потім воно так і сталося»⁴⁹.

⁴⁶ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 21.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 96.

⁴⁹ *Кропчкин А.Е.* Воспоминания бывшего каторжника СЛ-208 // *Поживши в ГУЛАГе: Сб. воспом.* / Сост. Солженицын А.И. — Москва: Русский путь, 2001. — С. 396–397.

Реальне керівництво виступом узяв на себе конспіративний центр, що складався з українських і прибалтійських націоналістів. Повсталі свідомо оберігали справжніх лідерів від ризику. Колишні члени ОУН не дозволили ввійти у керівництво Михайлові Сороці — одному з провідних оунівців, людині, яку вважали ідейним патріархом політв'язнів у радянських концтаборах.

«Михайло Сорока до комісії не ввійшов. Однак своїм табірним досвідом, своїми порадами Сорока був неоцінний. На повстання він дивився скептично, воно, на його думку, не матиме успіху, якого ждала ця чесна патріотична молодь. Як і бувало, на такі протести Москва має одну відповідь — кулі!», — вважає Й. Кульчик⁵⁰.

Основна робота і відповідальність лягла на плечі тих, хто діяв відкрито.

Про те, в якій мірі хід повстання контролювали українські націоналісти, О. Солженіцин писав:

«Чи ввійшли в цю комісію головні справжні натхненники повстання? Очевидно, що ні. Центри, а особливо український (у всьому таборі росіян було не більше чверті), вочевидь, залишилися самі по собі. Михайло Келлер, український партизан, який із 1941 р. воював то проти німців, то проти більшовиків, а в Кенгірі публічно зарубав стукача, з'являвся на засідання мовчазним спостерігачем від того штабу»⁵¹.

Особа М. Келлера є дуже цікавою. Коли бійця УПА Василя Пендрака спіймали партизани С. Ковпака, то хтось висловився, що попався єврей з УПА. В. Пендрак миттєво зреагував і назвався «Гершем Келлером» родом із с. Аненберг Славського району Дрогобицької області (колись він особисто знав цього єврея). Таким чином, він уберіг від репресій рідних і знайомих, а також друзів по боротьбі, які його за таким іменем не знали. Насправді, як вважає М. Формозов, В. Пендрак родом із с. Огерці, з місцевості Ліско (нині територія

⁵⁰ *Кульчик Й.* Чайки Кінгіру / Йосип Кульчик. – Львів: Край, 2000. – С. 72.

⁵¹ *Солженіцын А.* Архипелаг ГУЛАГ. – Т.3. – С. 206.

Польщі)⁵². У документах слідства йдеться, що 1944 р. за участь в ОУН–УПА за ст. 58-1 «а» і 58-11 КК РРФСР Келлер був засуджений на 10 років виправно-трудогих таборів (ВТТ), удруге (у 1948 р.) табірний суд Карлагу за ст. 2 указу Президії Верховної Ради СРСР від 4.06.1947 р. виніс йому 10-річний вирок — за крадіжку державного майна, а втретє (1950 р.) він був засуджений за ст. 59-3 КК РРФСР — «за ббивство у таборі кухаря»⁵³.

Матеріали слідства також свідчать про те, що Кенгірським повстанням керував конспіративний центр націоналістів (переважно українських), якому підпорядковувалась комісія з ув'язнених і три відділи — військовий, безпеки і пропаганди. Члени конспіративного центру були засекречені, і прізвища всіх так і не були встановлені. Його представляли п'ять в'язнів: І. Кондратас, Віктор «Ус», О. Сунічук, Вахаєв, Келлер⁵⁴.

Іозас Кондратас народився в 1913 р. у с. Кінка Попилянської волості у Литві. Мав вищу юридичну освіту. Належав до організації литовських націоналістів. Уперше засуджений 1941 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР на 8 років ВТТ, удруге — 19.08.1951 р. судовою колегією з кримінальних справ Кокчетавського облсуду за ст. 58-10 ч. 1 КК РРФСР на 10 років ВТТ. Українець Віктор Скірук мав табірне псевдо «Ус». Народився він 1929 р. у с. Мстишин Луцького району Волинської області. Освіта 8 класів. За участь в ОУН і УПА 24 липня 1948 р. військовим трибуналом військ МВС був засуджений за ст. 54-1 КК УРСР на 25 років ВТТ⁵⁵.

Комісії політв'язнів підпорядковувалися відповідальні чергові у табірних пунктах: 1 т/п — М. Шиманська, 2 т/п — Фіш, 3 т/п — Гончаров, а також групи постачання на чолі з М. Шиманською і санітарів, очолювана А. Авакяном⁵⁶.

Передбачаючи розправу, в'язні готувалися до оборони. Воєнний відділ очолив «Келлер». До складу відділу входили

⁵² *Формозов Н.* Ук. соч.

⁵³ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 15.

⁵⁴ Там же, л. 18.

⁵⁵ Там же, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 145–147.

лабораторія з виготовлення вибухових речовин на чолі з Лобастовим, хімічна лабораторія з видобутку водню під керівництвом Релена. У кожному табірному пункті було призначено командира пункту опору і керівника штабу: 1 т/п — З. Ібрагімов, В. Іващенко, 2 т/п — Лежава, Вахаєв, 3 т/п — Задорожний, Долгополов, 4 т/п — Варуняк, Драк. Усі вони мали у своєму підпорядкуванні командирів корпусів, бараків, секцій, бригад, контрольних постів, ударних бригад із чеченців⁵⁷.

Відділ безпеки, який очолив Е. Слученков, було створено для виявлення агентів табірної адміністрації, яких вона мала серед в'язнів. У документах слідства в назві цього відділу друге слово («безпека») — скрізь українською мовою. Очевидно, це збережено для доказу того, що відділ створювався за взірцем служби безпеки УПА. Він мав три підрозділи — комендатура і поліцейська дільниця (очолював В. Іващенко), розшукове бюро (входили Віктор «Ус», Мельников, Хартанович), тюрма (очолив Рябов). Литовець Іозас Кондратас керував усіма прибалтійськими націоналістами й, будучи юристом за фахом, організував бюро збору скарг про злочини у Степлагу, яке підпорядковувалося комісії в'язнів. У цьому бюро йому допомагав Геннадій Литвинов⁵⁸.

Від 24 травня 1954 р. урядова комісія, до складу якої ввійшли керівники ГУЛАГ і прокуратури СРСР, почала по радіо і через гучномовці вмовляти в'язнів припинити страйк і вийти на роботу, обіцяючи полегшення. У відповідь на ці заклики конспіративний центр 1–2 червня 1954 р. утворив відділ пропаганди на чолі з Ю. Кнопмусом⁵⁹, у розпорядженні якого були радіовузол (в'язні готували свої радіопередачі і виступи; Сапрін, А. Кострицький, Ліпко, Курсаков, Шахватов, «Борис Олексійович», Котенко), рупористи (виголошували заклики до солдатів не підкорятися табірній адміністра-

⁵⁶ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 18.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 42.

ції і не вбивати невинних людей; Комаров, Касимов, Пескін, Гриневич, Зель, Гончаров), художники (малювали бюлетень, карикатури; Бойко, Коротин), друкарі (випускали листівки; Шилівський, Густів, Судороженко), розповсюджувачі листівок (розкидали їх за зону за допомогою повітряних зміїв; Зехов, Соболев, Ямало-Чото, Худенко), агітатори (Грикало, Бакастов, Соніч, Король), священики (відправляли богослужіння, вінчали закоханих; Куява, Бережний, Григорій, Зора)⁶⁰.

Повстанці виготовили повітряну кулю для підйому гасла про приїзд члена Президії ЦК КПРС і плаката з текстом: «Ганьба берієвському свавіллю!», але при злеті вона згоріла. Під керівництвом відділу пропаганди політв'язні запустили за допомогою повітряних зміїв за межі зони близько 25 видів різноманітних листівок російською і казахською мовами загальним накладом понад 600–700 екземплярів⁶¹. За час повстання було виготовлено сім бюлетенів, в'язні випускали плакати, відозви, стінгазету з новинами і карикатурами. Уночі вони по радіо зверталися до солдатів із закликами не стріляти у в'язнів, пояснювали їм свої вимоги⁶².

Документи слідства свідчать, що під керівництвом Віктора Скірука та за вказівкою Келлера і Слученкова із матеріалів, що зберігалися на господарському дворі, в'язням-охоронцям Степлагу було пошито взуття і форму на взірець одностроїв УПА⁶³. Для охорони конспіративний центр відбирав в'язнів із числа прибалтійських націоналістів і вояків УПА, їм допомагали ударні загони з чеченців, про які згадувалося у структурі воєнного відділу⁶⁴. Очевидно, що всі в'язні були погано

⁶⁰ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 18.

⁶¹ Алланиязов Т., Наймушина О. «...Неповиновение надо пресечь». К истории восстания заключённых 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая – 26 июня 1954 года). Документы. Факты. Суждения. – С. 101.

⁶² ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 219

⁶³ Там же, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 29.

⁶⁴ Там же, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 219.

забезпечені одягом, тому охорону, на яку покладалася найбільша відповідальність, вирішили одягнути першочергово.

Надзвичайний талант під час повстання проявив український політ'язень Анатолій Кострицький. Він народився в 1927 р. у місті Великий Токмак Запорізької області, освіта — 7 класів. Засуджений 6.08.1949 р. військовим трибуналом Таврійського військового округу за статтями 58-1 «а» і 182 ч. 1 КК РРФСР на 25 років ВТТ⁶⁵. А. Кострицький був спеціалістом з радіоелектротехніки, він обладнав радіовузол, виготовив мікрофони і динаміки, які встановив на бараках. Коли у червні 1954 р. зона табору була відключена від електропостачання, А. Кострицький створив мініелектростанцію і переобладнав генератор. Він налагодив телефонний зв'язок між приміщеннями членів комісії і штабами повстання, обладнав комутатор, навчив телефоністок і склав графік чергувань⁶⁶. Також А. Кострицький був автором схем самопалів і саморобних гранат, обладнав майстерню з виготовлення холдної та вогнепальної зброї⁶⁷.

Збройові роботи тривали у таборі цілодобово, адже в'язні розуміли, що попереду можлива сутичка із військами. Як згадувала В. Космович, жінки брали активну участь у виготовленні скляного порошку, наповнюванні пляшок піском і вапном для кидання в очі. Самі жінки на шиях носили хустинки з піском⁶⁸. Усі повстанці брали активну участь у спорудженні барикад. Як свідчать документи, під час виступу комендант жіночої зони Зайдула Ібрагімов виводив жінок на будівництво загороджень⁶⁹.

Очевидці подій згадують, що на подвір'ї табору завжди відбувалися богослужіння, які правили православні й католицькі священники-в'язні. Греко-католицький ієрей Антон

⁶⁵ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 145.

⁶⁶ ГА ГЖ, ф. «Коллекция документов из следственного дела 84», л. 116.

⁶⁷ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 133–134.

⁶⁸ *Космович Віра*. Спогади. 21 жовтня 2004 р. Відеозапис, оригінал (із приватного архіву Л. Бондарук).

⁶⁹ ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 19, л. 37.

Куява обвінчав кілька молодих пар, які раніше таємно листувалися, а під час повстання зустрілися і вирішили побратися. Він цих шлюбів народжувалися діти Кенгірського повстання. Так, українка Ольга Лядська взяла шлюб з угорцем Ференцем Варконі. Після подій у Кенгірі доля розвела їх назавжди, але в Ольги народилася донечка Олена⁷⁰.

Жінки прикрашали табір, шили і вивішували прапори на дахах ідалень усіх трьох табірних пунктів. Ковалі день і ніч кували у кузнях ножі й «списи» з віконних ґрат, жінки робили «гранати» з пляшок, наповнюючи їх бензином або лабораторними хімікатами. Для звернення по допомогу до Міжнародного Червоного Хреста в'язні з частин рентгенівського апарату з лікарні та інших медичних приладів зібрали передавач, за допомогою якого постійно посилали заклики на волю різними мовами. Звісно, радіо було слабке, але його сигнали приймали у Караґанді й Алма-Аті⁷¹.

Михайло Сорока організував і керував хором, який виконував «Гімн Кенгірського повстання» на його власні слова і музику, пісню «Любіть Україну» на слова В. Сосюри, «Соколи, соколи, ставайте в ряди» та пісні інших національностей. Як згадує І. Пінчуков, у дні повстання в'язні почувалися вільними⁷².

«Хоч ми й жили надголодь, цього не відчували і в пам'яті не зафіксувалося. Ми жили емоціями. Богослужіння, молебні, речитиви хору, концерти і готовність кожної хвилини — на барикади. Не було часу думати про їжу! Які були цікаві концерти! У них брали участь усі народності», — згадувала Е. Войцехович-Рафальська⁷³.

Члени урядової комісії С. Єгоров, І. Долгих і Вавилов звітували 19 червня міністрові внутрішніх справ СРСР гене-

⁷⁰ *Варконі-Лебер Ф.* Допоки одного дня...

⁷¹ 500 безіменних // Визначні українські жінки: матеріали і гутірки для юначок СУМА. – С. 82–86.

⁷² *Пінчуков Ігор.* Спогади, 22 жовтня 2004 р. Оригінал, автограф (із приватного архіву Л. Бондарук).

⁷³ *Войцехович-Рафальська О.* Нас було десять тисяч у Кенгірі... / Омеляна Войцехович-Рафальська // Біль. – 1991. – Вип. 1. – С. 112.

рал-полковнику С. Круглову, що в 1-му і 2-му табірних відділеннях на роботу виходять усі, але ув'язнені виявляють велике зацікавлення до подій у 3-му табірному відділенні⁷⁴. Чутки про події у 3-й зоні Степлагу поширилися далеко за межі табору, області і республіки. Про це свідчили факти попередження родичів, що їхали на побачення до в'язнів. Влада у своїх повідомленнях до повсталих в'язнів перелічувала поступки, на які частково пішла, навіть звітувала про певні покарання винних. Зокрема, в одному зі звернень ішлося, що солдата охорони Калімудіна, який стріляв по колоні в'язнів 15 травня 1954 р., засуджено до 4 років позбавлення волі. Окрім того, влада застерігала, що масова непокоря полтів'язнів набула «антирадянського характеру» зі всіма відповідними наслідками⁷⁵. Ці повідомлення про поступки режиму, вважає В. Козлов, а також можливість проводити службові розслідування і передача по них висновків у прокуратуру для притягнення винних до кримінальної відповідальності, свідчить про високий урядовий статус комісії⁷⁶. Але жодні вмовляння та обіцянки пільг і полегшень не діяли на повсталих.

Багатозначними є факти, які прозвучали на партійних зборах первинної парторганізації 3-го табірної відділення Степлагу, що відбулися за участю урядової комісії з Москви. У виступі одного з працівників адміністрації табору йшлося, що в'язні живуть впроголодь, що наглядачі за рахунок відходів харчоблоку вигодовують власних свиней, а під час повстання відверто кажуть, що «горять на цьому страйку, бо немає чим свиней годувати»⁷⁷. Інший комуніст на зборах висловив жаль, що після Норильського повстання не прислухалися до пропозиції вивести харчоблоки за межі зони, тоді кенгірські повстанці на штрафному пайку так довго не прот-

⁷⁴ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. – С. 632–633.

⁷⁵ ГА ГЖ, ф. 89 «Прокуратура города Жезказгана», оп. 3, д. 19, л. 166.

⁷⁶ Козлов В.А. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти. 1953–1985 гг. / Козлов Владимир Александрович. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – С. 324.

⁷⁷ ГА ГЖ, ф. 468 П, оп. 39, д. 2, л. 34.

рималися б⁷⁸. Представник урядової комісії І. Долгих на партзборах зазначив, що табори захопилися господарською діяльністю, а замість перевиховання в'язнів — дресирували їх, адже всі табірні будівлі призначені наче не для людей, а для тварин⁷⁹.

Проте у Москві вирішили, що вже годі чекати на мирне вирішення питання. 21 червня С. Круглов повідомив телеграмою, що 24 червня прибуде військовий ешелон, у складі якого п'ять танків Т-34 з першої дивізії внутрішніх військ⁸⁰. 24 червня 1954 р. у Кенгір С. Єгорову надійшла телеграма С. Круглова:

«Обговоривши обстановку у Степовому таборі, комісія у складі Руденка, Серова і Круглова дійшла висновку, що непокорі в'язнів у 3-му табірному відділенні і кримінально-злочинній діяльності організаторів цієї непокори треба дати відсіч [...]. Метою операції має бути — зламати опір»⁸¹.

26 червня з 3-ї години 25 хвилин до 4-ї години ранку комісія МВС по радіо звернулася до повсталих політв'язнів із вимогою здатися, та повідомила про введення військ. Після цього у зону ввійшло 1600 солдатів із 98 собаками, 3 пожежні машини, 5 танків Т-34⁸². Це був єдиний випадок використання танків для придушення повстань у радянських таборах.

Почалася кривава розправа. В'язні організували самооборону, забарикадувавшись у шести бараках⁸³. Гуркотили танки, солдати кидали димові пашки, стріляли. Михайло Сорока разом із санітарами рятував поранених. Очевидець тих подій Ференц Варконі згадує:

«Побачивши танки, в'язні жіночого табору, щоб рятувати своїх друзів, вийшли назустріч ворогу. Майже всі вони були святково вдягнуті у вишиті сорочки. Близько двох сотень жінок і дівчат узялися за руки і лавами рушили проти танків. Але танки не

⁷⁸ ГА ГЖ, ф. 468 П, оп. 39, д. 2, л. 37.

⁷⁹ Там же, арк. 40–41.

⁸⁰ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. – С. 615.

⁸¹ Там же. – С. 622–623.

⁸² ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 2616, л. 156.

⁸³ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. – С. 641–642.

зупинилися. Вони навіть не зменшили швидкості й один за одним переїхали живу фалангу. Одночасно солдати кинулися до бараків, розстрілюючи кожного зустрічного»⁸⁴.

Литовський націоналіст Альфонсас Урбанас на все життя запам'ятав, як його ціною власного життя відштовхнула від танка дівчина-українка⁸⁵.

Матеріали слідства значно занижують кількість жертв, оскільки перед комісією МВС було поставлене завдання придушити Кенгірське повстання із найменшими втратами⁸⁶. В одних документах вказано, що із повсталих в'язнів загинуло лише 35 осіб⁸⁷, в інших — 37 убитих, 61 поранений, з яких 9 померло, 543 зазнали тілесних ушкоджень. Зі штурмуючих лише 40 солдатів було поранено⁸⁸. Водночас, зазначається, що

«у масовій непокорі 3-го табірному відділення Степлагу брало участь 5392 ув'язнених, із них 43% жінок. Основну масу (72 %) в'язнів у табірному відділенні становили засуджені за зраду Батьківщини та інші тяжкі злочини (оунівці, прибалтійські націоналісти)»⁸⁹.

На таку кількість повсталих офіційна кількість загиблих при придушенні повстання виглядає сумнівно, тож альтернативним джерелом слід вважати спогади учасників виступу у Кенгірі. Аналіз цих свідчень показує, що у середньому убитих і покалічених повстанців було понад 700. Цю ж цифру називає у мемуарах політв'язень Я. Цилинський⁹⁰.

Під час придушення Кенгірського повстання, за даними слідства, на території житлової зони табірному відділення, у

⁸⁴ 500 безіменних // Визначні українські жінки: матеріали і гутірки для юначок СУМА. – С. 82–86.

⁸⁵ Урбанас Альфонсас. Спогади. 20 жовтня 2004 р. Відеозапис, оригінал (із приватного архіву Л. Бондарук).

⁸⁶ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. – С. 636–637.

⁸⁷ Там же. – С. 641.

⁸⁸ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 278.

⁸⁹ Там же, д. 1394, л. 52.

⁹⁰ Цилинский Я.Я. Записки прижизненно реабилитированного / Ян Янович Цилинский. – Москва: АСТ, 1998. – С. 15.

бараках, а також в ув'язнених вилучено 1577 металевих прутів і пік, 291 фінку, 68 саморобних шабель, 36 саморобних гранат, 4 пістолети, 26 сокир, 40 саморобних вил і списів, 400 пляшок із негашеним вапном і 300 пляшок із піском, понад 20 кг товченого скла, 2113 одиниць інших видів ріжучих і металевих предметів⁹¹.

Про решту конфіскаату свідчить акт на знищення речових доказів із кримінальної справи № 84⁹². Із метою компрометації повстанців адміністрація концтабору пустила чутку серед населення, яке дізналося про виступ, що нібито війська стріляли холостими набоями, а в'язні самі повбивали один одного. Щоби уникнути розголосу силами військових викопали могили — близько 300 осіб поховали у зоні, решту — десь у степу⁹³.

«Нас по чотири пошикували у колону і у супроводі конвоїрів із собаками повели у степ, — згадує Ганна Борецька. — Там на поготові стояли “чорні ворони”. До кожної групи підходили військові з формулярами особових справ, зачитували прізвища в'язнів. Катержників і тих, у кого термін покарання був 25 років, повантажили у “чорні ворони”, повезли у невідомому напрямі. Нас, десятилітників, повернули у зону. У зону подали вантажні автомобілі. Нас заставили вантажили тіла людей, розчавлених танками. То було страшне, нелюдське видовище. Карателі заставляли нас класти трупи один на один штабелем, наче дрова. З кузовів автомашин текла кров. Від болю і мук надривалися наші серця. Здавалося, що весь світ став пеклом для людей»⁹⁴.

Спогади очевидців, природно, різняться, оскільки кожен із них міг бачити іншу картину й інакше сприймати хід подій. Загиблих повстанців Кенгіру поховали у степу — так вважає інший учасник повстання Ілько Тафійчук:

«Уся земля була залита кров'ю. На тій території, де щойно був табір, трупів лежало стільки, що не можна було йти, не

⁹¹ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 280.

⁹² ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 19, л. 190.

⁹³ *Карпенко В.* Українці в Казахстані / Віталій Карпенко. – К.: Газета «Вечірній Київ», 2000. – С. 81.

⁹⁴ *Борецька Ганна.* Спогади, 14 жовтня 2002 р. Оригінал, автограф (із приватного архіву Л. Бондарук).

ступаючи на криваве місиво. Отак солдати виводили під дулом автомата тих небагатьох, хто залишився у живих. Коли пилюка сіла, у зону в'їхали самоскиди і солдати почали вантажити на них розстріляних та рештки розчавлених гусеницями. Вивозили ховати у степ, де екскаваторами для цього викопали траншеї. Я бачив, як вантажили на самоскиди не лише мертвих, але й поранених, покалічених. Їх, ще живих, закопували бульдозерами разом із мертвими»⁹⁵.

Було заарештовано 436 активних учасників повстання, з них 36 (у тому числі і члени комісії) проходили по справі, інші потрапили до тюрми. Тисяча ув'язнених (500 жінок і 500 чоловіків), які підтримували повсталих, були відправлені на Дальстрой і в Озерний табір⁹⁶. У липні–серпні 1954 р. тривало розслідування причин виступу у Кенгірі. 29–31 серпня начальник слідчого відділення режимно-оперативного відділу Степлагу МВС СРСР старший лейтенант Дерюгін склав обвинувальний висновок активістам повстання, які залишилися живими після його придушення. 31 серпня начальник режимно-оперативного відділу Степлагу МВС СРСР капітан Васильєв його затвердив⁹⁷. Попереднє слідство завершилося 29 серпня 1954 р. Справа № 84 («Справа про звинувачення Слученкова, Келлера та інших») складалася із чотирьох томів, останній том містив речові докази (10 пакетів-підшивок)⁹⁸.

По слідчій справі № 84 проходили Енгельс Слученков, Герш Келлер, Віктор Рябов, Юрій Кнопмус, Капітон Кузнецов, Зайдула Ібрагімов, Валентин Іващенко, Віталій Скірук, Анатолій Задорожний, Анатолій Кострицький, Болеслав Герінш, Марія Шиманська, Іозас Кондратас, яких було обвинувачено у злочинах за статтями 59-2 ч. 1 «а», 59-3 і 58-14 КК РРФСР, ст. 2 указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за крадіж-

⁹⁵ *Тафійчук Ілля*. Спогади, 5 вересня 2002 р. Оригінал, автограф (із приватного архіву Л. Бондарук).

⁹⁶ ГА РФ, ф. 9414, оп. 1, д. 228, л. 282.

⁹⁷ Там же, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 91, 147.

⁹⁸ ГА ГЖ, ф. «Коллекция документов из следственного дела 84».

ку державного і громадського майна», ст. 2 ч. 2 указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про посилення охорони особистої власності громадян»⁹⁹. Суд над активістами Кенгірського повстання проходив із 21 липня по 8 серпня 1955 р. у Джекказгані. Головував член Верховного суду Казахської РСР Тлеєнов, народними засідателями були Шейн, Татімов, секретарем — Владимирова. Як записано у вироку, Слученкова, Келлера, Рябова, Кнопмуса, Кузнецова, Іващенко було засуджено до 10 років ув'язнення, а згідно з указом від 13 січня 1953 р. «Про заходи для зміцнення боротьби з особливо злісними проявами бандитизму серед в'язнів у виправно-трудовах таборах» — до вищої міри покарання, розстрілу¹⁰⁰. Точно відомо, що 18 вересня 1956 р. розстріляли Г. Келлера і Ю. Кнопмуса, який перед смертю встиг передати записку з повідомленням, що їх зрадив К. Кузнецов. За інформацією М. Формозова, Е. Слученков відсидів у таборах аж до 1980-х рр.¹⁰¹ За вироком, Ібрагімова, Задорожного, Кострицького, Геріньша, Шиманську, Кондратаса «на підставі ст. 49 вважати засудженими згідно зі ст. 59 п. 3 до 10 років ув'язнення, окрім Шиманської, якій на підставі ст. 51 знизити термін до 5 років»¹⁰². А. Кострицького було звільнено у травні 1957 р. Помер він 19 вересня 1995 р. у с. Ярців на Івано-Франківщині¹⁰³.

Із трьох жінок, що входили до складу комісії політв'язнів, засуджено було лише М. Шиманську. Л. Супрун загинула під час придушення повстання, Г. Михайлович перевели до тюрми, як і В. Скірука¹⁰⁴. Із приречених на розстріл вижив лише В. Скірук. Він написав прохання про помилування на ім'я голови Верховної ради К. Ворошилова, яке було задово-

⁹⁹ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 91.

¹⁰⁰ ГА ГЖ, ф. «Коллекция документов из следственного дела 84», л. 111–123.

¹⁰¹ Формозов Н. Ук. соч.

¹⁰² ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 294.

¹⁰³ Формозов Н. Ук. соч.

¹⁰⁴ ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 19, л. 86.

лене. Проте звільнили його лише через 10 років — у 1966 р. Він повернувся у Луцьк, де й помер 13 січня 1998 р.¹⁰⁵

К. Кузнецов, попри смертний вирок, не був розстріляний. Одразу після придушення повстання протягом 27–29 червня він за власним бажанням написав на ім'я заступника міністра внутрішніх справ СРСР С. Єгорова і членів комісії МВС та прокуратури повідомлення, де повністю видав усіх організаторів Кенгірського повстання, детально описав його хід, а також вказав, що головними організаторами виступу були українські націоналісти. Щодо свого головування у комісії в'язнів під керівництвом і повним контролем конспіративного центру, К. Кузнецов писав:

«Мені довелося грати неблагородну роль артиста, але не маріонетки... Визнаю свою провину в тому, що брав участь у повстанні і був головою комісії, і, не зважаючи на мої зусилля, не зміг добитися виходу в'язнів на роботу»¹⁰⁶.

І далі:

«Я не заперечував наполегливості націоналістів бути присутніми на зустрічах із вами, щоб показати їх комісії МВС і прокуратури... Залишався в комісії з метою добитися того становища, яке було після другого протесту в'язнів, намагався знайти шляхи для виходу в'язнів на роботу, а також прагнув знайти можливість подачі будь-якими способами вам інформації про становище в таборі, про що повідомив вам через прокурора Степлагу Нікологорського»¹⁰⁷.

У жовтні 1954 р. справу К. Кузнецова було переглянуто й відправлено на дорозслідування (згодом слідство визнало його звинувачення у співпраці з німцями в роки війни недоведеним). 8 серпня 1955 р. виїзна сесія Верховного суду Казахської РСР засудила його до розстрілу як керівника комісії повсталих в'язнів, але у вересні 1955 р. К. Кузнецов потрапив під амністію. 30 листопада це рішення було замінене на 25

¹⁰⁵ *Скірук Віталій*. Спогади, 18 квітня 1996 р. Оригінал, автограф (із приватного архіву Л. Бондарук).

¹⁰⁶ ГА РФ, ф. 8131, оп. 32, д. 3777, л. 21, 26, 37–38.

¹⁰⁷ Там же.

років ув'язнення у ВТТ, він був переведений до Карлагу. У листопаді 1957 р. справу К. Кузнєцова було закрито, а у квітні 1960 р. він вийшов на волю і оселився в м. Анапа Кустанайського краю Казахської РСР¹⁰⁸.

Протягом наступного часу, після 1956 р., Степлаґ агонізував. Ув'язнені ходили без номерів на одягу і спали у бараках із незагратованими вікнами. Нових засуджених за ст. 58 у цей табір більше не направляли — контингент Степлаґу поповнювався завдяки переведенню сюди в'язнів з інших таборів. Улітку 1961 р. табір було закрито¹⁰⁹.

Кенгірське повстання тривало 42 дні — від 16 травня до 26 червня 1954 р. Попри те, що воно було придушене, політв'язні здобули перемогу, яка своїм значенням перевищувала жертви. Трагедія і героїзм кенгірських повстанців — яскравий приклад незламності, прагнення до волі. О. Солженіцин стверджував, що

якщо Кенгірському страйку можна приписати у чомусь силу, то сила була — в єдності»¹¹⁰.

Ув'язнені українці стали гідним прикладом згуртованості для представників інших поневолених націй і народів у боротьбі за права людини і нації.

Кенгірське повстання стало одним із найяскравіших проявів кризи табірної системи СРСР, спричинивши серйозні зміни в каральній системі. Відбулася реорганізація виправно-трудових таборів, створено нові табірні відділи з меншою кількістю ув'язнених, зосереджених в одному місці, оскільки цей фактор мав вирішальне значення під час виступу. Поступово розпочався демонтаж величезної мережі концентраційних таборів, що змінювало роль МВС в економіці країни. ГУЛАґ як «економічна імперія» міг вижити тільки за умови посилення терору і беззаконня, однак це суперечило потребам

¹⁰⁸ ГА ГЖ, ф. 89, оп. 3, д. 4099, л. 258–259, 273.

¹⁰⁹ Цилинський Я.Я. Записки прижиттєнно реабілітованного. – С. 34–36.

¹¹⁰ Солженіцын А. Архипелаг ГУЛАГ. – Т. 3. – С. 207.

бюрократичного апарату. Відтак було здійснено повну реорганізацію системи: протягом кількох років на волю вийшли дві третини ув'язнених, виправно-трудові табори скасовувалися; в'язні, що відбували термін у ВТТ, переводилися до колоній, а особливо небезпечні — до в'язниць. Основною метою примусових робіт оголосили перевиховання ув'язнених, а не їх трудову експлуатацію.

Лариса Бондарук. Кенгирское восстание как проявление кризиса советской лагерной системы.

Автор исследует причины и ход Кенгирского восстания 1954 г. Жестoko подавленное, выступление стало проявлением кризиса советского лагерного режима, ставши причиной реорганизации исправительно-трудоуой системы в СССР.

Ключевые слова: Кенгир, восстание, ОУН, националисты, лагерь, заключённые.

Larisa Bondaruk. Kenhir uprising as the demonstration of crisis of Soviet camp system.

The author investigated the causes and course of Kenhir uprising of 1954, being cruelly suppressed it demonstrated the crisis of camp system of the USSR and caused reorganization of penitentiary system.

Key words: Kenhir, uprising, the OUN, nationalists, camp, prisoners.